

РИТОРИЧНЕ ПИТАННЯ У СИСТЕМІ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті досліджується проблема стратифікації риторичних питань у системі синтаксичних одиниць української мови. Риторичне питання розглянуто як універсальний функціональний тип синтаксичних одиниць, який має диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) і розповідних речень (значення повідомлення), й визначається як невласне-питальний тип питальних речень.

Ключові слова: риторичне питання, заголовок, медіатекст, типи речень за метою висловлювання, розповідні речення, питальні речення, запит.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема стратифікації риторичних питань у системі синтаксичних одиниць української мови є складною та дискусійною. За своїм комунікативним призначенням риторичні питання протистоять власне питальним реченням і спрямовані не на пошук інформації, а на її передавання, на безпосереднє повідомлення про що-небудь.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема стратифікації риторичних питань у системі синтаксичних одиниць перебувала в центрі уваги таких відомих вітчизняних і зарубіжних синтаксистів, як І. В. Арнольд, Л. Ф. Бердник, Г. В. Валімової, Є. М. Галкіної-Федорук, П. С. Дудика, В. І. Горєлова, М. І. Жинкіна, Л. О. Кадомцевої, О. О. Калініної, І. П. Распопова та ін. Однак недостатньо дослідженим залишилося питання місця риторичних одиниць у системі синтаксичних конструкцій української мови.

Предметом нашого дослідження стали саме такі типи риторичних питань, їх структурно-семантичні та граматичні характеристики. Більша частина досліджених риторичних одиниць виконують роль заголовків у медіатексті.

У науковій літературі риторичні питання умовно відносять до питальних речень, характеризуючи їх як непитальний тип. Дослідники пояснюють це тим, що риторичні питання ззовні оформлені питальним реченням, а за внутрішньо смисловим змістом передають значення повідомлення [6, с. 146; 10, с. 33; 12, с. 447; 13,

с. 97; 19, с. 625; 20, с. 96; 21, с. 133; 23, с. 11]. Синтаксисти зазначають, що з функціонального погляду риторичне питання є не справжнім «інформативним» питанням, а псевдопитанням, бо мовець або взагалі не знає відповіді, або вона йому заздалегідь відома (І. Р. Вихованець, П. С. Дудик, А. П. Загнітко, М. У. Каранська, Л. О. Кадомцева). Ми також відносимо синтаксичні одиниці до невластиво-питального типу питальних речень, що характеризуються певним набором семантико-прагматичних і структурних ознак, які сукупно визначають їх комунікативне призначення. Спробуємо обґрунтувати наше розуміння.

У традиційній граматиці речення формально поділяють за метою висловлювання на розповідні, питальні, спонукальні (В. В. Бабайцева, Є. М. Галкіна-Федорук, П. С. Дудик (у складі спонукальних виділяє бажальні), Б. М. Кулик та ін.) і бажальні (І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, М. У. Каранська, К. Ф. Шульжук та ін.). Тривалий час теорія питального речення розвивалася на основі зіставлення його з розповідним. Так, російські синтаксисти І. П. Распопов та М. Н. Орлова відзначали абсолютну тотожність структурної схеми питальних і розповідних речень, а також збіг їх лексико-граматичного складу [16, с. 45; 17, с. 86]. Ми погоджуємося з поглядом П. С. Дудика, який, підтверджуючи схожість питальних і розповідних речень, наголошував на своєрідності цих синтаксичних конструкцій, що виявляється на комунікативно-синтаксичному рівні, де найбільшу диференційну роль відіграє інтонація, меншу – лексичне наповнення відповідних структурних моделей [10, с. 29].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Найбільш виразно питальні та розповідні речення лінгвісти протиставляють за комунікативною функцією, акцентуючи на тому, що на відміну від розповідних речень, у яких необов'язкова наявність прямого контакту учасників мовленнєвого спілкування (хоч мовець і орієнтується на те, що його повідомлення має бути кимось сприйняте, але він може не вказувати прямо, кому саме це повідомлення адресоване), питальні речення завжди мають конкретного адресата: їх пряме призначення полягає в тому, щоб викликати певну активну реакцію з боку співбесідника [14; 16; 17; 23].

У науковій літературі трапляються такі характеристики протиставлення розповідних та питальних речень: 1) до розповідних відносять речення, які містять повідомлення та опис певних явищ і фактів дійсності, до питальних – речення, що містять запитання, яке

потребує відповіді від співрозмовника [10, с. 75-76]; 2) комунікативна мета розповідних речень – інформування (проінформувати співрозмовника), а питальних речень – запитування, дізнавання (прагнення мовця отримати від співрозмовника потрібну інформацію) [21, с. 128-123]; 3) питальні речення не виражають судження, тоді як сенс розповідного речення ґрунтується на судженні [25, с. 47]; 4) для розповідних речень характерною є специфічна розповідна інтонація з підвищенням тону на логічно наголошеному (актуально вагомому) слові та зниженням тону в кінці речення; для питальних речень інтонація є основним граматичним засобом і полягає в підвищенні тону на слові чи групі слів, пов'язаних із питанням [12, с. 447-448]; 5) питальним реченням, на відміну від розповідних, властивий чіткий порядок слів, у разі недотримання якого питальна конструкція втрачає свій сенс [2, с. 68].

Ми погоджуємося з думкою української дослідниці синтаксису С. Т. Шабат, що питальним реченням властивий особливий формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний статус, а тому немає підстав ототожнювати його з іншими типами речень (розповідним чи спонукальним) [24, с. 55].

Кожен із цих функціональних типів речень – розповідного чи питального – має декілька різновидів, які утворюють шкалу переходів від розповіді, тобто повідомлення інформаційного характеру, до питання і навпаки. На нашу думку, саме таким різновидом і є риторичне питання.

З боку граматичної семантики риторичне питання може характеризуватися різнопропорційним поєднанням значення питання і повідомлення. Величина частки питальної семантики залежить від потенційної допустимості відповіді [13, с. 98]. Таким чином, риторичні питання традиційно відносять до питального типу, розглядаючи їх як один із різновидів невластивих питальних речень. О. Ф. Кулагін зауважує, що у зв'язку з несумісністю комунікативної функції риторичних питань і власне питальних речень риторичне питання не можна однозначно відносити до питального типу [15, с. 84]. М. Я. Блох кваліфікує досліджувані одиниці як проміжний комунікативний тип, наголошуючи на чіткому розрізненні їх від «справжніх» запитань [5, с. 265]. На нашу думку, найобґрунтованішим є визначення риторичного питання як питального речення невластивих питального типу, у якому значення повідомлення обрамлене в питальну форму.

Риторичне питання належить до універсального функціонального типу синтаксичних одиниць, що має диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) і розповідних речень (значення повідомлення) [13, с. 98]. Такі конструкції, на думку К. А. Долініна, є одним із найяскравіших зразків транспозиції в синтаксисі [9, с. 286-287], І. Р. Гальперін називає одночасне поєднання значення запитання і повідомлення метафоричним [8, с. 17]. С. Т. Шабат наголошує, що використання питальних конструкцій для вираження непитальних значень здійснюється на основі нейтралізації питальної семантики [23, с. 11]. Погоджуючись із міркуваннями С. Т. Шабат, додамо, що повідомлення, яке утворює ядро риторичного питання, є апеляційно-векторним – має чітко визначеного, конкретного адресата.

У сучасній лінгвістиці розподіл речень за метою висловлювання вважають опозицією до ознаки питальності-непитальності. Якщо до питальних відносять речення, комунікативне завдання яких пов'язане з отриманням інформації, то до непитальних – ті синтаксичні одиниці, комунікативне завдання яких пов'язане з передачею інформації [10, с. 76; 14, с. 15; 21, с. 128]. Основною функцією питальних речень є вираження запиту про інформацію [18, с. 49]. С. Т. Шабат виділяє кілька типів запитів, зокрема запит-констатацію інформації, що характерний для риторичних питань [23, с. 7]. У межах цього запиту можна говорити про питання повної констатації інформації, часткової констатації інформації та питання, у яких констатація інформації відсутня. Це дає нам змогу обґрунтувати класифікацію риторичних одиниць, за якою риторичні питання передають *повновиражену констатацію інформації* – власне риторичні питання перерваної й еліптичної структур та риторичні питання-уточнення, *часткововиражену* – риторичні структури за типом бінарних опозицій, *безконстатаційні* – власне риторичні питання з використанням питальних компонентів (питальні частки, займенники, прислівники) [3, с. 60-61].

Дослідження риторичних питань у мові сучасних засобів масової інформації показує їх інтенсивне функціонування у ролі заголовкових одиниць. Такі заголовки ефектні, адже одразу привертають увагу читача.

У межах першої групи власне риторичних питань перерваної структури є градаційна домінанта останнього компонента, яка вповні розкриває сенс запиту. Прикладом таких структур може бути заголовок до статті Євгена Дмитрієва «*Кредит, облигації... і граблі?*»

(«Дзеркало тижня», №34, 11–18.09.2009). Слово «граблі», що є складником однорідних підметів, указує на безперспективність двох попередніх компонентів «кредитів» та «облігацій» і незадовільну результативність дії. Такі ж комунікаційні перспективи спостерігаємо у заголовку Сергія Уманського «**Біогаз. Помилка... для президента?**» («Дзеркало тижня», № 41, 12–18.11.2011). Кінцевий компонент риторичного питання «для президента», що виражений прийменниковим неперехідним додатком, характеризується повною констатацією інформації: *Біогаз – це помилка для президента*. Такий прийом допомагає автору публікації імпліцитно виражати свої міркування і впливати на читача.

Часткововиражена констатація інформації характерна для риторичних питань за типом бінарних опозицій. Цей тип риторичних питань утворюють два смислові елементи, які умовно врівноважують запит автора. Такі смислові елементи спрощують реалізацію запиту: відповідь начебто очевидна, адже потрібно обрати з двох варіантів, однак через недоз'ясовану причинність це зробити неможливо. Для підтвердження міркувань розгляньмо заголовки публікацій Юлії Коновалюк «**Спрощенці – бути чи не бути?**» («Дзеркало тижня», №24, 2–8.07.2011) [«спроценка» – нова система оподаткування], Володимира Мартина «**Добровільний політ у вічність чи вбивство на замовлення?**» («Дзеркало тижня», №1, 11–18.01.2013), Івана Бойка «**Випустять чи ні?**» («Україна молода», № 97, 8.06.2011).

Зазвичай у риторичних заголовках за типом бінарних опозицій один компонент більш емоційно навантажений, що дає змогу частково зрозуміти позицію автора. У публікації Алли Котляр «**Підробіток чи недо(робок)?**» («Дзеркало тижня», № 7, 22.02–2.03.2013), у якій мовиться про додаткові види заробітків, емоційно сильнішим словом «недоробок» (його ще увиразнюють графічні засоби – дужки) журналістка доводить, що підробітки спричиняють неякісне виконання основної роботи. А в публікації Геннадія Карпюка «**Без грошей чи без совісті?**» («Дзеркало тижня», № 51, 25.12–14.01.2010) (про примусове стягнення аліментів на дітей) емоційно сильніший смисловий компонент «без совісті» частково задовольняє запит автора: виплата аліментів залежить не так від наявності грошей, як від наявності совісті.

До безконстатаційних риторичних питань належать власне риторичні питання з питальними компонентами (частками, займенниками, прислівниками), у яких немає констатації інформації.

Цей тип риторичних одиниць відрізняється від повноінформаційних та частковоінформаційних тим, що в них немає смислових компонентів, які б задовольняли запит сприймача інформації. На такі питання відповіді ніхто не знає й не знатиме найближчим часом. Наприклад, на власне риторичні питання з питальними компонентами у публікаціях Катерини Щоткіної «*Хто принесе не меч, а мир?*» («Дзеркало тижня», № 48, 11–18.12.2009); «*Своєчасно – це коли?*» («Дзеркало тижня», № 41, 23–30.10.2009), Олександра Савченка «*Кіпр... Що далі?*» («Дзеркало тижня», № 12, 29.03–5.04.2013), відповіді нема.

Зауважимо, що інтонація риторичних питань, порівняно зі звичайною питальною інтонацією, є більш рівною, а інколи навіть заниженою, що має певну спорідненість з інтонацією розповідних речень. Однак це лише поверхова схожість. Л. Кадомцева зауважує, що розповідні типи речень зазвичай позначені неконтрастною тональністю, і каденція кінця висловлення нібито підготовлена всім розповідним тоном інтонації, а в риторичних питаннях, навпаки, наявна здебільшого виразна каденція кінця фрази, хоча трапляються й речення з антикаденцією [21, с. 134]. Таким чином, риторична інтонація є самобутньою за своєю природою і прогресивною для речень питальної модальності невластивого типу. У риторичних питаннях із питальними словами (питальними займенниками, частками, прислівниками) ядро питальності – питальне слово – модулюється голосом, що спричиняє висхідно-спадний тон, протяжність мови тощо.

Крім інтонаційних особливостей, риторичним питанням властиві *специфічний порядок слів та наявність питальних компонентів* (питальні займенники, частки, прислівники). Якщо для розповідних речень характерна лінгвістична інверсія, яка не змінює суті повідомлення, то для питальних речень інверсія неможлива, адже вона руйнує природу питання. Це ж стосується риторичних питань, яким притаманний чіткий порядок слів, і будь-яке втручання до зміни послідовності словесних одиниць спричиняє втрату смислового навантаження риторичної конструкції.

Наприклад, у статті Інни Ведернікової із заголовком – риторичним питанням «*Екзит-пол-2010: Гол чужим чи нас своїм?*» («Дзеркало тижня», № 1, 15–22.01.2010) маємо синтаксичну одиницю, основу якої складає судження, що має тричленну будову і складається з суб'єкта, предиката і зв'язки. Підмет (група підмета)

відповідає суб'єктові – *екзит-пол-2010*, присудок (група присудка) – предикатові – *гол чужим, нас своїм* та диз'юнктивна логічна зв'язка, що виражена розділовим сполучником «чи». При цьому основа повідомлення позбавлена нейтральності й характеризується апеляційно-векторною спрямованістю на адресата-читача. Така синтаксична конструкція подібно до питальних речень характеризується чітким порядком слів, після порушення якого вона втрачає призначене смислове навантаження. Подана інформація графічно виражена питальним реченням: на це вказує знак питання в кінці синтаксичної одиниці, однак, зважаючи на часткову констатацію інформації (часткову, бо вжито розділовий сполучник «чи», який виключає інформаційно-стверджувальну однозначність), має характерну для риторичних питань інтонацію: занижену (спадну) на першій частині питання – суб'єктові *екзит-пол-2010* та підвищену на атрибутивних компонентах предиката *чужим* та *своїм*. Ураховуючи апелятивно-векторну спрямованість інформації адресатові-читачеві, алгоритмічно-чіткий порядок слів та специфічно-риторичну інтонацію, яка характеризується поєднанням розповідності в суб'єктові та питальності у предикаті судження, ми вважаємо, що ця конструкція належить до невластивого типу питальних речень.

Наявність чи відсутність питальних компонентів (питальні займенники, частки, прислівники) є визначальними для встановлення двох структурних типів риторичних конструкцій – з питальним компонентом: «**Чому** все не так, якщо все – як тоді?» («Дзеркало тижня», № 51, 25.12.2009–14.01.2010), «Хто _____ залишиться у виграші?» («Дзеркало тижня», № 43, 6–13.11.2009) та без питального компонента: «Даушифтинг: епідемія XXI століття чи «панська хвороба»? («Дзеркало тижня», № 42, 03.10–6.11.2009), «Визнаний банкрут чи вільний боржник?» («Дзеркало тижня», № 19, 31.05–7.06.2013).

Висновки. Отже, синтаксична природа риторичних питань дає змогу відносити ці конструкції до питальних речень невластивого типу з відповідними домінуючими характеристиками: внутрішньою – наявністю запиту повно-часткової констатації інформації або з відсутністю констатації інформації та зовнішньою, до якої входить комплекс характеристик: порядок слів, наявність питальних компонентів, специфічна інтонація.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. – 2-е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1981. – 295 с.
2. Бабайцева В. В. Русский язык : синтаксис и пунктуация / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1979. – 269 с.
3. Базан О. М. Структурні параметри риторичних заголовків у публіцистичному тексті (на матеріалі сучасних українськомовних ЗМІ) / О. М. Базан // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. – Вип. 41, част. 1. – С. 58-65.
4. Бердник Л. Ф. Вопрос как отрицание / Л. Ф. Бердник // Русская речь. – М., 1974. – № 1. – С. 52-54.
5. Блох М. Я. Теоретическая грамматика английского языка : учебник для студ. филол. фак. ун-тов и фак. англ. яз. педвузов. – М. : Высш. школа, 1983. – 383 с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
7. Галкина-Федорук Е. Современный русский язык. Синтаксис / Е. Галкина-Федорук. – М. : Изд-во МГУ, 1954. – 365 с.
8. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка / И. Р. Гальперин. – М. : Изд-во л-ры на иностр. яз. 1958. – 460 с.
9. Долинин К. А. Стилистика французского языка / К. А. Долинин. – Л. : Просвещение. Ленингр. отделение, – 1978. – 342 с.
10. Дудик П. С. Синтаксис української мови: підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 384 с.
11. Жинкин Н. И. Вопрос и вопросительное предложение / Н. И. Жинкин // Вопросы языкознания. 1955. – № 3. – С. 22-34.
12. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
13. Калинина А.А. Риторический вопрос среди различных типов предложений / А. А. Калинина // Русский язык в школе. – № 4. – 1986. – С. 97-101.
14. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посіб. / М. У. Каранська. – К. : [Б. в.], 1992. – 312 с.
15. Кулагин А. Ф. Классификация предложений по их функциональным признакам / А. Ф. Кулагин // Вопросы языкознания и методики преподавания русского языка. – Вып. 1. – Саратов, 1969. – С. 84.
16. Орлова М. Н. Коммуникативные средства модальных разновидностей вопросительных предложений в русском языке / М. Н. Орлова // Вопросы синтаксиса русского языка : сб. ст. – Ростов-н/Д., 1971. – С. 44-50.
17. Распопов И. П. Строение простого предложения в современном русском языке / И. П. Распопов. – М. : [Б. в.], 1970. – С. 84-98
18. Саидова М. С. Запрос как коммуникативная установка высказывания (на материале английского языка) / М. С. Саидова // Аспекты семантического

анализа высказывания и текста : сб. науч. тр. – Ташкент : ТашГУ, 1987. – С. 48-58.

19. Современный русский язык : учеб. для филол. спец. ун-тов / [В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунов, Е. А. Земская и др.]. – М. : Высш. шк., 1989. – 800 с.

20. Соловьева Л. В. Псевдовопросительные предложения-высказывания в акте коммуникации (на материале публицистики) / Л. В. Соловьева // Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Горького. – Вып. 272. – М., 1986. – С. 96-104.

21. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.

22. Українська мова : енциклопедія [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.

23. Шабат С. Т. Категорія питальної модальності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. Т. Шабат. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.

24. Шабат С. Т. Речення питальної модальності в сучасній українській мові / С. Т. Шабат // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 53-58.

25. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 408 с.

Базан Ольга. Риторические вопросы в системе синтаксических единиц украинского языка. В статье исследуется проблема стратификации риторических вопросов в системе синтаксических единиц украинского языка, в частности установление их структурно-семантических характеристик. Риторические вопросы рассматриваются как универсальный функциональный тип синтаксических единиц, имеющий дифференциальные признаки вопросительных (внешняя вопросительная форма) и повествовательных предложений (значение сообщения). Такие конструкции представляют несобственно-вопросительный тип вопросительных предложений. Определены следующие доминантные характеристики риторических вопросов как вопросительных предложений несобственно-вопросительного типа: наличие запроса полно-частичной констатации информации или отсутствия констатации, порядок слов, наличие вопросительных компонентов, специфическая интонация.

Ключевые слова: риторический вопрос, заголовок, медиатекст, типы предложений по цели высказывания, повествовательные предложения, вопросительные предложения, запрос.

Bazan Olha. Rhetorical Questions in the System of Syntactic Units of the Ukrainian Language. This article embraces the issues of rhetorical space in the system of syntactic units of the Ukrainian language, in particular the establishment of their structural and semantic characteristics. Rhetorical questions are considered as a universal functional type of syntactic units which have differential features of the

question (external form of the question) and narrative sentences (the message). Such structures form non-interrogative type of interrogative questions. The following are dominant characteristics of rhetorical questions as interrogative sentences of non-interrogative type: full-request for partial information stated or not stated; word order, availability of question components, specific intonation.

Key words: rhetorical question title, heading, types of sentences from the purpose statements, narrative sentence, interrogative sentence and request.

УДК 8137'81 + 367'

Ірина Гаценко

ФОНОСЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЛЕКСИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

Статтю присвячено актуальній науковій проблемі – мотивації мовного знака в сучасному мовознавстві. Розглянуто поняття «звукосфера» в сучасній лінгвістиці. З урахуванням розмаїтості підходів і критеріїв у створенні класифікації звукозображень запропоновано нову структуру семантичного поля «звук».

Ключові слова: звукозображення, фонестема, мовний знак.

Постановка наукової проблеми та її значення. Група звуконаслідувальної лексики привертала увагу дослідників дуже давно, адже вона безпосередньо пов'язана з надзвичайно важливою для мовознавчої науки проблемою – зв'язку звука і значення. М. Рубіні підкреслював: «Серед найголовніших проблем мовознавства навряд чи є друга така проблема, яка так багато обговорювалася б мовознавцями та філософами, фахівцями і нефаківцями, як проблема оноματοпеї» [1, с. 497]. Попри їхню, здавалося б, формальну примітивність і функціональну маргінальність, оноματοпеїчні слова втім є чи не найцікавішим і найзагадковішим сегментом лексичної системи людської мови загалом і етнічної зокрема. Ономатопея, крім того, що становить традиційний аргумент для прихильників відомого ще з античних часів погляду про мотивований суттю позначуваного предмета чи явища план вираження мовного знака, містить у собі велику з'ясувальну силу при розгляді проблеми виникнення мови загалом і